

Az én „fejtvénye” Böhm Károlynál

Jellemző, hogy Böhm Károly már első fontosabb, magyarul megjelent tanulmányában (1867) „az én fejtvényét”, azaz kérdését feszegeti, melynek központi szerepe lesz későbbi filozófiai munkédésében. (Az én fejtvénye. Böhm Károly össze-gyűjtött művei. Kvár, 1913.) Tanulmányához Böhm az ókor egyik nagy dialektikusától, Hérakleitosztól vesz mottót. Pontosabban szólva: Arisztotelész Fizikájából idézi azt, hogy egyesek szerint minden örökké mozog, de e tény rejtve marad ér-zekünk számára. Aztán mindjárt tanulmánya első bekezdésében utal a történelmi mozgásra, annak változatosságára; az én fogalmának fontosságára nemcsak a böl-csészeti rendszerek alakulásában, hanem az emberiség műveltségében és fejlődésében is. „Gyakorlat és elmélet, élet és spekuláció — írja Böhm — meglehetősen egymás mellett maradtak, s az egyiknek hanyatlása a másiknak látszólagos fogyá-sát eredményezte, hogy friss erővel újra tűnjék fel.” (1.)

Böhm már itt kiemeli a kanti, transzcendentalista álláspontot, miután ma-gáévá teszi Fichtének azt a tételét, hogy az ember az egyéni alkatának megfelelő világnézetet sajátít el. Egyelőre nem nevezi meg Fichtét, de nagyjából az ő szel-lemében írja, hogy „az én az emberiség lényege”, s „az emberiség az emberek ösz-szege”. (2.) Az ifjú Böhm szerint az én szemlélendő először „magában mint léte-ző” (melynek „tulajdonsága a gondolkodás”), aztán mint változó, haladó én, s „har-madszor vizsgálendő mint a kettőnek egysége, a kifejtett én”, amely változásnak, tehát „abszolút ellentmondásnak” a szülőltje, ugyanis „a lét nem változó, s a vál-tozó nem levő”. (3.) Az utóbbi fogalmazás nem véletlenül emlékeztet Hegelre. Hi-szen néhány sorral tovább szerzőnk már idéz A szellem fenomenológiájából. Rö-gtön utána azonban úgy bírálja a spiritualizmust: „A hegelizmus s általában az idealizmus rosszul fogja fel az én fogalmát, s éppen azért nála létről nem lehet szólni. Azon lét, melyet Hegel logikája élére állít, a tiszta határozottság, ez azon gondolkodás, mely semmit sem gondol, azon szemlélés, mely egyenesen néz, anél-kül, hogy valamit látna. S ha ez úrból akarnók leszarmaztatni feltevények nélkül (voraussetzungslos, mint mondani szokták) e világot, azt most megkísérteni iz-léstelen anakronizmus lenne oly időben, hol a természettudományok világosan ki-mutatják, hogy a tüneményeknek van egy más való alapjuk, mint a fogal-mom.” (4.) Különben — teszi hozzá Böhm —, ha el is fogadjuk a folytonos moz-gást Hegel nézetéből, mert erre a változás fejtvénye kényszerít, e mozgást csak fogalmainkba helyezhetjük, jól tudva, hogy a természet dialektikája másféle, mint a gondolatok dialektikája. Az utóbbi (tőlünk aláhúzott) tézist remeknek tartjuk, még akkor is, ha itt nem derül ki, hogy Böhm a természetbeli mozgás és állandó-ság sajátosságát akarja hangsúlyozni. Megjegyzendő továbbá az a mód, ahogyan a fiatal Böhm szembeszáll a szubjektívizmussal: „...ami van, az tőlünk független. De [...] megengedjük, hogy ami van, az nincs azért, mert mi gondoljuk, hanem a létező van, és pedig csak azért van, mert van. [Itt Böhm Hegel Fenomenológiája 74. lapjára utal.] De valamint a lét fogalmától független a létezők sokasága, éppen oly független tőle a létező minősége (Qualität). Minden létezőről csak akkor mond-juk, hogy van, ha reánk hatott. A ható valami van. A lét annál fogva [...] a től-ünk független hatás kifejezése.” (5.)

A fenti passzus elején található kiemelés („ami van, az tőlünk független”) úgy is értelmezhető, mint a lét Istentől való függésének a megengedése. Valamivel arrébb azonban Böhm megdorgálja a herbartianus M. W. Drobisch, aki vallás-filozófiájában az egyházi tan védőszárnyai alá menekszik, személyes Istent fogadva el, noha „utolsó rendszer az, mely mástól keres bizonyítást, s az éni jellemet fel-áldozza, hogy nézete túressék s ateizmusnak ne nevezessék”. (7.) Böhm a fideizmus ilyenén tagadását a dialektizálás állításával párosítja:

„A létező tehát nem lehet egyszerű azon értelemben, melyben Herbart azt vette, mert azon abszolútumból a világot kimagyarázni nem lehet; a létező egy-szerű a mi gondolatunkban, de ez egyszerűség éppen az ellenkező egysége. [...]

Ha valahol, akkor itt van jogosultsága Hegel dialektikájának. Az erő hat, ámde tagadván a causa sui-t, nem marad más mód, mint hogy az erőt gondoljuk két erő alakjában, melyek egymást kölcsönösen hatásra indítják. Azon erők magok folytonosan változnak.” (7.)

Egyszerűen materialista dialektikusnak persze nem mondhatjuk Böhmöt, de az alábbiakban jól érzékelhető antiidealizmusa: „A dolog változik lényegileg, a

maradandó benne, mely állandónak látszik, nem egyéb, mint gondolatunk róla, a fogalom [...]. Az abszolútum független gondolatainktól, s ellentétek szerint fejlődik. Gondolataink a fejlődés kinyomatai, s ők ugyanazon szabályokat követik, melyeket az abszolútum. Az abszolútum az első, a gondolat a második; a kettő közti e viszony megfordítása, mint Hegel tette, neveléses hysteron-proteron (logikai hiba: a későbbi jelenséget a megelőző elé tenni).“ (9.)

Antropológiai vonatkozásban pedig — folytatja Böhm — a szellemet az én-nel azonosították, „megrontva könnyelműen az egész okviszony test és szellem között, megrontva a szellem felfogásának egyedüli útját, az okviszony szerinti spekulációt. A szellem ily módon egészen valami különálló lényeknek (substantia) tartott, mely gondolkodik, akar sat., anélkül hogy a testnek szerepét ezen processzusokban tekintetbe vették volna. Végtelen zavar az egész bölcsészetben, végtelen fantázia minden tudományban, az énség volt az abszolútum, mely mindentől függetlenül alkotja világát.“ (11.)

Az én fogalmának a dialektikája — írja Böhm — kényszerít arra, hogy az ént test és lélek együttesének tartsuk. (13.) A test és a szellem változását pedig annyiban elfogadjuk, amennyiben felfogjuk összefüggésüket a mindenséggel, s meggyőződünk a mikrokozmosznak a makrokozmosztól való „folytonos függéséről”: „Hogyan tudhat a lélek a kivülünk levő tárgyakról, ha azok nem hatottak rá? Pedig tud róluk, mert fogalmakkal bír! Csak nem hiszi most már senki, hogy a kivüle levő világ az ész szüleménye? Olyan romantikus hazugságok e század elején történhettek ugyan, midőn Hegel 1820 körül Tycho rendszerét ésszerűbbnek találta Copernicusanál, most [a] világ neveti.“ (19.)

Tudjuk, Hegel természettudományi ismeretei egyáltalán nem voltak kifogástalanok. Ez esetben azonban a tárgyilagosság kedvéért nézzünk utána, mit mond maga Hegel Filozófiai enciklopédiája 270. paragrafusában: „Hogy a Nap vagy a Föld mozog-e, mindegy a fogalom számára, ha csak ez a kettő van. Tycho de Brahe kisütötte tehát, hogy a Nap mozog a Föld körül, a bolygók pedig a Nap körül; ez éppúgy lehetséges, csakhogy a számítások szempontjából nehezebb. Kopernikusz találta meg a helyes megoldást.“ (Lásd Hegel: *A természetfilozófia*. Bp., 1979. 100.) Az ifjú Böhm néhol igazságtalan Hegel-kritikája viszont nem homályosíthatja el azt az érdemét, hogy a meddő idealista spekulációkkal szemben a szakszerű tudományos kutatás mellé állt.

Böhm Károly szerint a bölcsészet feladata az „ellenkezés nélküli gondolkodás fogalmakban“, míg a fogalmak érvényességének a bebizonyítása a tapasztalati tudományok feladata. (22.) Böhm e korai tanulmányából azonban nem derül ki eléggé, mi a viszony ellenkezés és ellentmondás között. De így is figyelmet érdemel az a meggyőződése, hogy a tiszta igazság csak akkor tűnik elő tökéletesen, ha a gondolat egyedül saját szabályai szerint haladva megáll ott, ahol továbbhajtó ellentmondás többé nincsen, ahol tárgy és gondolat megegyezik — die Momente aufgehoben, Hegel kifejezésével —, vagyis hol a gondolat az abszolút ellentmondás egysége“. (24.) Az öntudat mint abszolút ellentmondás kapcsán Böhm támadja Kantot és dicséri Fichtét. Am ekkor még úgy látja, hogy Fichténél rengeteg ellentmondás „zavarja“ a józan értelmet. Schelling pedig, aki a *System des transzendentalen Idealismus* és főleg a *Das Ich* című művében genetikus úton akarja leszármaztatni az öntudatot, maga sem tudott menekülni azoktól az ellentmondásoktól, melyek benne jelennek, és az értelmi szemlélés mellett nem is menekülhetett, „mert amit a józan gondolkodás épít, azt az értelmi szemlélés lerontja“. Az értelmi szemlélés helyébe — folytatja Böhm — Hegel a dialektikai kényszert állítja. Ez a dialektika azonban Hegelnél valójában „szofisztikai“, a kényszer pedig nála a legnagyobb önkény, noha mint *Fenomenológiája* mutatja, Hegel is genetikus szarmaztatja az öntudatot. (26.) A szöveg közvetlen folytatásából úgy tűnik, hogy Böhm elsősorban idealizmusa miatt kifogásolja a hegeli dialektikát. Ugyanakkor a magát realistának valló Herbarttal sem tud kiegyezni, aki a fogalmak ellentmondásainak az összeegyeztetését tűzte ki rendszere fő feladatáknak, azonban nem vette észre, hogy „a fogalom ellentmondását nem távolítja el soha semmiféle dialektika által“. (29.)

Böhmöt erősen foglalkoztatta az öntudat fejlődésének dialektikája. Ha az öntudat csecsemőkori küszöbétől jutunk el a gyermeki önértéshöz, majd az ifjú reflexióhoz vagy önértéshöz — férfikorban — a szellemhez, akkor ez utóbbinál az alany és tárgy egysége az abszolút, kifejtendő ellentmondás.

„Fichte is az ellentmondást találta az ében a tudás mozgatójával, Hegel és Herbart pedig nyilván annak tulajdonítják a haladást — írja Böhm. — A szellemi életben van dialektika, ezt nem lehet tagadni. De a dialektika felfogása különböző lehet. [...] Hegel dialektikájában [...] a tudás ellen gyanút gerjesztő mozzanat, hogy a fogalomról állítják, hogy maga megy át ellenkezőjébe s ezzel egyetül új fogalommal. [...] (43.) Csakhogy kétes, vajon ki mozgatója ama fogalmat?

[...] Miért nem mondjuk, hogy az érzéki közvetlenség igazsága a tárgy? S az egész dialektika, melyet az érzéki egyes megsemmisítésére alkalmazunk, csak szofisztika, melynél be kell vallanunk, mi tesszük, vagy pedig más fogalmak hozzájárulása idézi elő azon ellentmondást? [...] (44.)

Böhm nem tagadja a fogalmak dialektikáját, de fejlődésüket nem azonosítja az abszolútum fejlődésével, mint ahogy azt véleménye szerint Hegel tette (45.). A bölcsészetnek — folytatja Böhm — nem szabad túlsúlyt engedni sem a fogalomnak, sem a valónak. Az első végletbe esett Hegel, a másikba Herbart, akinek a dialektikája egészen más, mint a Hegel-féle. Herbartnál a fogalom nem megy át ellenkezőjébe, hanem más fogalmakkal s magával ellentmondó. De a fogalomnak természeté az ellentmondás. Minek akarnók tehát azt eltávolítani? Hogy az ellentmondás nélküli valóságnak megfeleljen. A valóságnak azonban alapja az abszolút ellentmondás, amit azonban Herbart tagad. (48.)

Ami viszont Feuerbachot illeti, ő Böhm szerint — szkeptikus materialista, aki megértette ugyan a tudományos korszellemet, de azt „ki nem elégítette”. Igaz, hogy szembe fordult Hegellel és a fennálló egyházi viszonyokkal, de nem vette figyelembe, hogy „az állam mezején sem nyugodott meg az én. Örök harc van az öntudatra ébredező nép s az elnyomni óhajtó uralkodó között. A 48-iki forradalom roppant lángtengerrrel borította el az összes államokat, s e harc ha el is nyomatott, belsőben forr az elégedetlenség, az idegenedés érzete, s maholnap találja majd nyugodalma.” (60.)

Ez tiszta beszéd! Az ilyen megfogalmazások fényénél kezdjük jobban érteni, mire gondol szerzőjük, amikor elvontabban ír, például így: „Az én lényege ugyanaz, mely a mindensége, eddig mehet a gondolkodás, ezen mondatot kell kifejteni, e mondat kifejtése a bölcsészet újabb korának feladata. A haladó én nem egyéb, mint a történelem, s annak vizsgálása a történet bölcsészete.” (60.)

Böhm számára a filozófia középpontja az éntan, mert az én a fogalmak centruma, a bölcsészet pedig a fogalmak tudománya. Ezt sürgette annyira Feuerbach *A kereszténység lényegében*, ezt követelik a filozófiától az újabbkori tudományok. A filozófiai diszciplínákhoz — folytatja Böhm — szokták sorozni a természet- és a történetbölcsészetet. Csakhogy nem azon értelemben, mintha rájuk lehetne valami készen álló sémát kényszeríteni, hanem úgy, hogy magukból a természeti és történeti tényekből találjuk ki a nyert fogalmak feldolgozásának módszerét.

„Minek avatkoznék a bölcsészet idegen teóriákba? Hagyja azokat békében, a természettudományok összes mezején dönt a tény, a bölcsészetben a fogalom. Származtassa le a bölcsészet a természet- és történetből a maga elveit, de azokat ne merje soha a priori konstruálni, mert rosszul jár, s rossz hirbe jön. A tulajdonképpeni bölcsészet az antropológia.” (62.)

Az emberi természet — mondja Böhm tanulmánya végén — gátolhatatlanul halad a tökéletes önismerethez, és ezen haladást előmozdítani — ez a feladatunk. A feuerbachianus világtértelezéshez csak közeledő ifjú Böhm persze távol áll a fiatal Marx híres (de akkor még közzé nem tett) téziséstől, mely szerint a fő feladat: a világ forradalmi megváltoztatása. De ne feledjük: Böhm 1867-ben publikálta *Az én fejtvényét*, egy kiegészések felé húzó évben, méghozzá egy „protestáns tudományos folyóiratban”, melyet „a tisztáninneri református egyházkerület” adott ki. Böhm tanulmánya erősen haladó volt korszakának magyar viszonyai között. Éppen ezért Heiszler József, a *Sárospataki Füzetek* nagykarolyi születésű, részint hegelianus szerkesztője szükségesnek érezte az alábbi kommentárt fűzni az irás végéhez: „E becses értekezletre csak azt jegyezzük meg, hogy a merev antropocentrikus világnézet mellett tanácsosnak véljük még a teocentrikus világnézetet is megfigyelni. Különben az ily értekezleteket a tudomány nevében szívesen látjuk.”

Röser Ferenc ötvöstála